

УДК 159.9.07: 159.3: 378

СПВІДНОШЕННЯ ДУХОВНОГО ТА ХАРАКТЕРОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ СТАРШОКЛАСНИКІВ ПРОФІЛЬНИХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

Статья посвящена анализу психологических закономерностей духовного и характерологического развития личности в юношеском возрасте в условиях профильных общеобразовательных школ. На основе экспериментального исследования особенностей духовной сферы и характера современных старшеклассников, автором выделены психологические тенденции личностного развития, обусловленные различными профилями обучения.

Ключевые слова: личность в юношеском возрасте, духовное и характерологическое развитие, гармоничность характера.

Статтю присвячено аналізу психологічних закономірностей духовного й характерологічного розвитку особистості в юнацькому віці в умовах профільних загальноосвітніх шкіл. На основі експериментального дослідження особливостей духовної сфери й характеру сучасних старшокласників, автором визначено психологічні тенденції особистісного розвитку, зумовлені різними профілями навчання.

Ключові слова: особистість у юнацькому віці, духовний та характерологічний розвиток, гармонійність характеру.

The Article is devoted to the analysis of psychological laws of spiritual and characterological developments of the person at youthful age in conditions of profile comprehensive schools. On the basis of an experimental research of features of spiritual sphere and character of modern senior pupils, the author allocates the psychological tendencies of personal development caused by various structures of training.

Keywords: the youth personality, spiritual and characterological development, a harmony of character.

Як відомо, юнацький вік є сензитивним щодо духовно-морального самовизначення й свідомого самовиховання особистістю рис власного характеру. Сьогодні проблема духовного розвитку особистості набула особливої актуальності.

На думку Е. О. Помиткіна, соціально-психологічні умови розвитку сучасної молоді мають істотні відмінності: свобода від сімейного тиску і водночас, нестача уваги батьків; несприятливий вплив засобів комунікації, інформаційна обізнаність при відсутності духовно-моральних знань, орієнтація на цінності споживацтва та егоцентричні орієнтири, що ускладнює процес духовно-морального розвитку молоді [5].

Проблема гармонійного характерологічного розвитку в юнацькому віці також залишається не розв'язаною, оскільки інтелектуальний розвиток заохочується більшою мірою ніж розвиток гармонійного характеру. Як наслідок, старшокласники мають значні характерологічні дисгармонії, не вміють керувати власними почуттями, що зумовлює нездатність до побудови дружніх, толерантних міжособистісних стосунків. Розглянемо окремо духовний та характерологічний розвиток особистості й зробимо спробу встановити психологічні закономірності

їхнього співвідношення.

«*Духовний розвиток* – це процес свідомого самовдосконалення особистості, що спрямовує людину на підпорядкування свого біологічного та соціального «Я» вищим ідеалам у руслі Краси, добра, Істини, гармонізацію поведінки та способу життя» [С. 74]. Отже, духовний розвиток полягає у засвоєнні людиною та актуалізації у житті духовних цінностей (добра, краси, істини, релігійності, любові тощо).

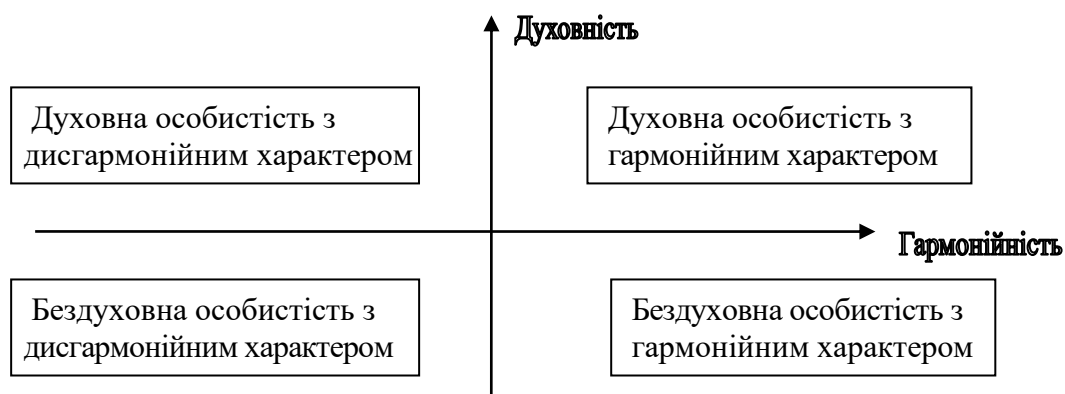
Е.О. Помиткіним було визначено такі психологічні механізми духовного розвитку як *ідентифікація* (з духовною особистістю як прикладом для наслідування), *децентрація* (подолання власного егоцентризму), *рефлексія* (свого внутрішнього світу), *трансценденція* (розширення свідомості за межі буденності) та *почуття буттєвої єдності* зі світом. Ми символічно припускаємо, що духовний розвиток має *вертикальний вимір* індивідуального людського буття (у напрямі доягнення почуття всезагальної єдності й любові).

Що ж стосується *характерологічного розвитку* особистості, слід зазначити, що він може відбуватись як у гармонійному напрямі, так і дисгармонійному. *Характер* означає якість особистості, що узагальнює сукупність виражених стійких індивідуальних властивостей, які проявляються у діяльності та поведінці [2]. Набуття характерологічних дисгармоній зумовлено переважно порушенням духовно-моральної саморегуляції особистості (у наслідок девіацій морального та вольового компонентів характеру).

Гармонійність характеру у сполученні з духовністю особистості є ознакою конструктивного особистісного розвитку. Але, нажаль, так буває не завжди. На перший погляд, спираючись на висновки багатьох дослідників стосовно того, що духовний розвиток визначає гармонійність характерологічного, достатньо було б для вирішення психологічних проблем людини спрямовувати її у русло духовного розвитку, але справа в тому й полягає, що саме характерологічні дисгармонії (як система стійких деструктивних ставлень особистості і стереотипів її поведінки) заважають людині духовно розвиватись. Наприклад, існують випадки, коли духовна, моральна обдарована особистість має певні психологічні проблеми суто

емоційного характеру (емоційна лабільність, хронічна невпевненість, песимістичність тощо), що перешкоджає її соціально-психологічній адаптації та конструктивній духовно-моральній самоактуалізації. Або самотня егоїстична людина, яка також не може подолати свій егоцентризм, також страждає від депресії, оскільки нездатна вийти за межі власного індивідуалізму і відчутти вищі духовні почуття (любви, турботи).

Іншими словами, характерологічний розвиток можна представити як рух особистості у горизонтальному вимірі (гармонійний розвиток – це рух уперед, а дисгармонійний – рух назад). Таким чином, зобразимо співвідношення духовного і характерологічного розвитку особистості у вигляді системи координат (щось на кшталт круга Г. Айзенка), де духовність – це вертикальна вісь, а гармонійність характеру – горизонтальна (див. мал. 1).

Мал. 1. Співвідношення духовності особистості та гармонійності характеру.

Сполучення стану духовного розвитку та ступеню гармонійності характеру визначає чотири основних типи, з якими має справу практичний психолог в умовах загальноосвітніх навчальних закладів.

До першого типу належать духовні юнаки та дівчата, які мають гармонійний характер (це бажаний стан особистості). Проте слід зазначити, що жодна людина протягом життя не минає особистісних криз, які зумовлюють у певних випадках формування й закріплення характерологічних дисгармоній, ознаками яких можуть стати такі риси характеру як тривожність, слабовілля, дратівливість, агресивність та інші. Отже, ми припускаємо, що усі чотири визначені стани співвідношення духовності та гармонійності характеру є динамічними психічними утвореннями.

Другим типом є бездуховна особистість, яка має гармонійний характер (це

типовий представник радянського суспільства, яке намагалося формувати гармонійну людину, ігноруючи її духовний розвиток). Це тип соціально адаптованої особистості, яка здатна оптимально функціонувати лише за умови зовнішньої та внутрішньої стабільності, але під час життєвих криз такі люди, не витримуючи психологічного тиску, переходять до третього типу – бездуховних та дисгармонійних особистостей і часто починають вживати алкогольні або наркотичні речовини з метою зниження психічного напруження. Психологічні ознаки цього типу широко висвітлені у психіатричних дослідженнях як типи психопатій – дисгармоній характеру (в сучасній класифікації хвороб вони мають назву «Розлади особистості»).

I, нарешті, четвертий тип – духовні особистості, які мають характерологічні дисгармонії. Це тип невротичної особистості, яка поряд з розвинутими духовними якостями (совісністю, відповідальністю) має певні дисгармонії емоційно-вольового характеру (тривожність, нестриманість, песимістичність, імпульсивність).

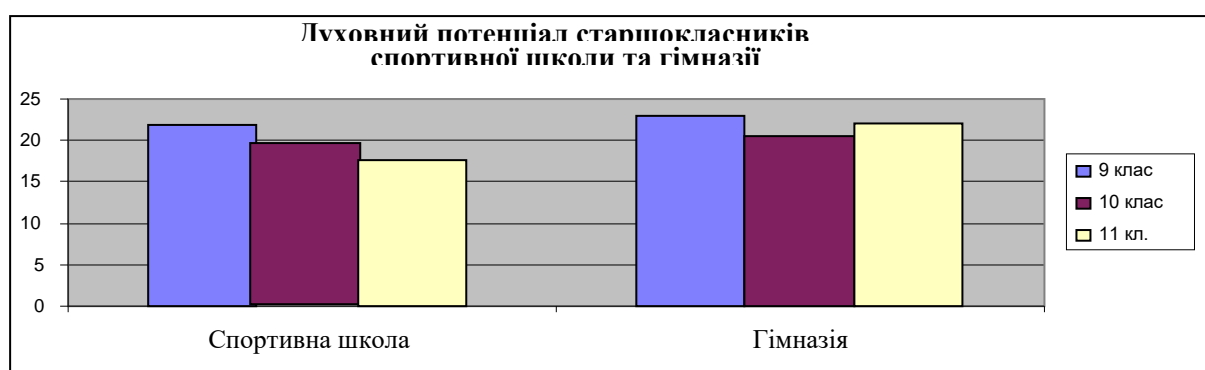
Отже, зробимо висновок, що духовний потенціал не завжди детермінує гармонійність характеру особистості в юнацькому віці. Продемонструємо цю тезу прикладом експериментального дослідження співвідношення ступеню духовності та гармонійності характеру старшокласників двох профільних загальноосвітніх шкіл міста Києва. В експерименті брало участь 80 учнів 9-11-х класів загальноосвітньої школи спортивного профілю та 109 учнів 9-11-х класів гімназії з поглибленим вивченням іноземних мов. Слід зазначити, що в обох школах панує дух доброзичливості й толерантності з боку вчителів, що створює атмосферу емоційного комфорту для учнів.

Нами було досліджено рівень сформованості мотивації духовного розвитку, релігійних потреб, патріотичності, психологічних механізмів духовного розвитку, а також особливості та ступінь гармонійності характеру старшокласників. В дослідженні використовувались методика Е. О. Помиткіна «Духовний потенціал» [5], анкета Н. В. Павлик «Мотивація до духовно-морального розвитку» та емпірична методика «Структура та зміст характеру» [3].

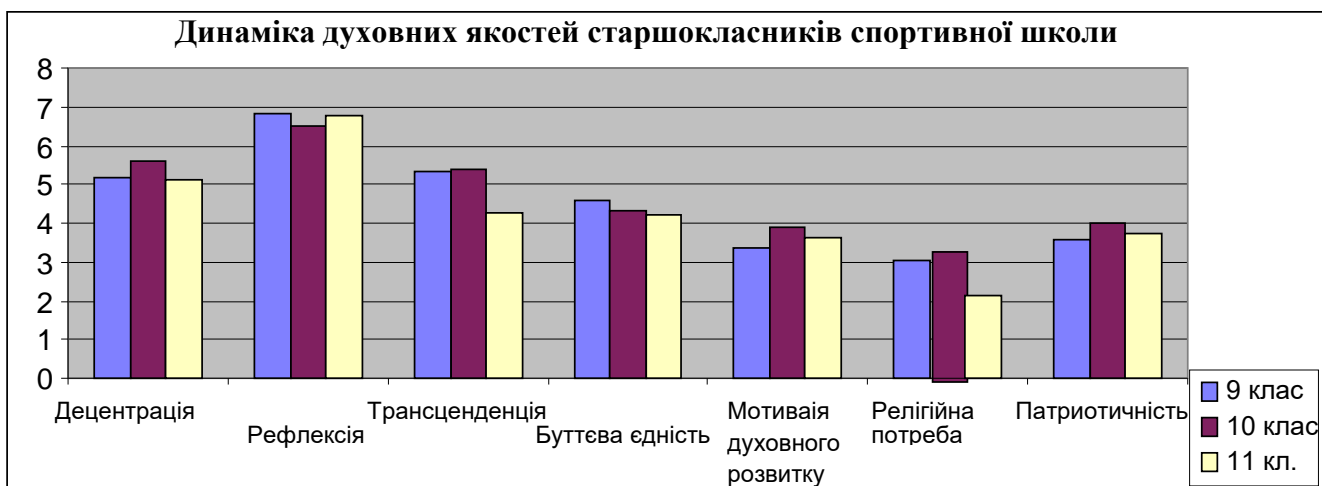
В якості системи критеріїв *гармонійності* характеру було обрано: моральну вихованість, цілісність, урівноваженість, силу та м'якість характеру [1, 4]. Розглянемо

динаміку середньостатистичних показників в кожному з кластерів зазначених вище психологічних сфер.

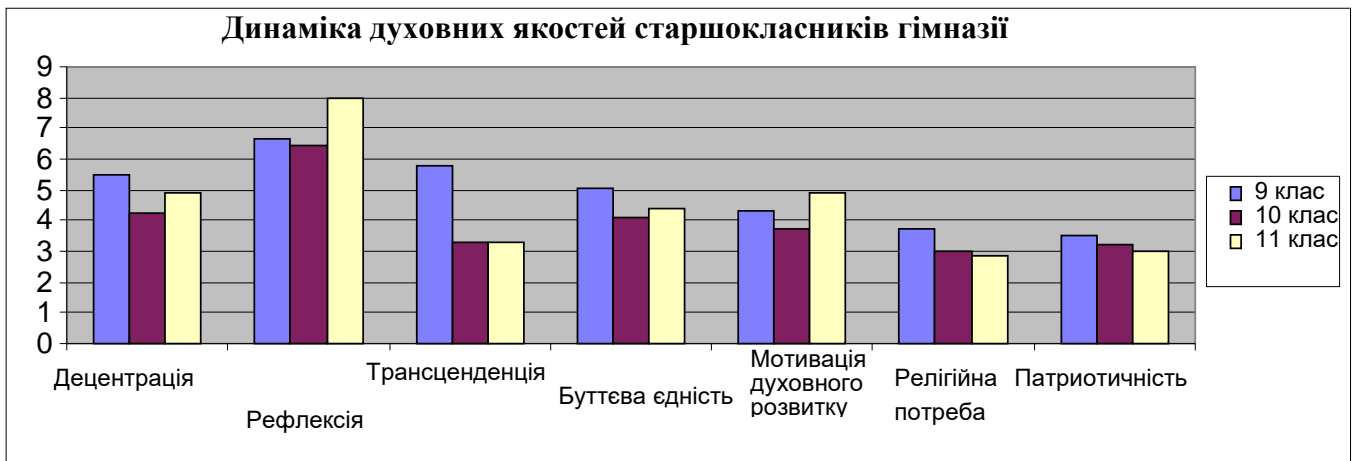
Динаміку духовного потенціалу учнів спортивної школи та гімназії відображено на Мал. 2. Як бачимо з діаграми, старшокласники спортивної школи відрізняються порівняно з гімназистами дещо нижчим (середнім) рівнем духовного потенціалу, який має тенденцію до зниження від 9-го до 11-го класу. Духовний потенціал гімназистів має рівень вище середнього і залишається майже незмінним. Динаміку показників духовного розвитку старшокласників спортивної школи та гімназії відображено на Мал. 3-4.

Мал. 2. Динаміка духовного потенціалу старшокласників спортивної школи та гімназії.

Мал. 3. Динаміка показників духовного розвитку та духовних якостей старшокласників спортивної школи.

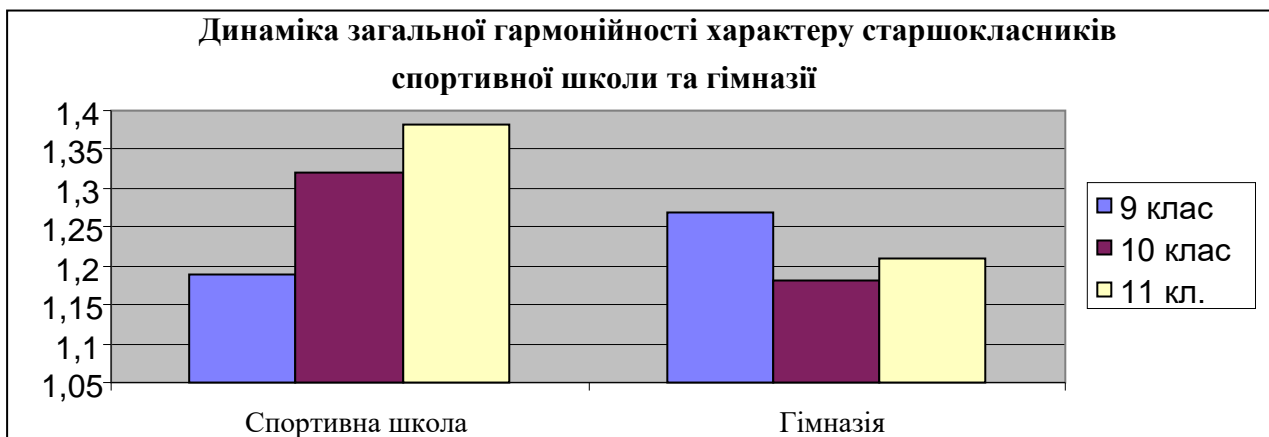
Мал. 4. Динаміка показників духовного розвитку та духовних якостей старшокласників гімназії.

З усіх психологічних механізмів духовного розвитку найбільш розвиненим виявляється механізм рефлексії, який знаходиться на рівні вище середнього, а в учнів 11-х класів гімназії досягає високого рівня. Порівняльний аналіз свідчить, що у гімназистів на відміну від спортсменів в 11-му класі відбувається значне зростання мотивації духовно-морального розвитку та рефлексії, що зумовлено більшою інтенсивністю їх інтелектуального розвитку (в умовах навчання у гімназії учні мають значне навантаження з предметів інтелектуального спрямування, зокрема, з англійської мови). Ступінь сформованості децентрації, почуття буттєвої єдності та релігійної потреби знаходиться на середньому рівні й майже не відрізняється у старшокласників обох шкіл. Що ж стосується патріотичності й здатності до трансценденції (розширення свідомості, вихід за межі буденності), то слід зазначити, що ці показники хоча й знаходяться у межах середнього рівня, проте учні спортивної школи дещо випереджають гімназистів.

В цілому можна зробити висновок, що умови навчання у гімназії сприяють духовному розвитку особистості більшою мірою, ніж в спортивній школі, і відбувається це переважно за рахунок активного розвитку інтелектуальної сфери і рефлексії.

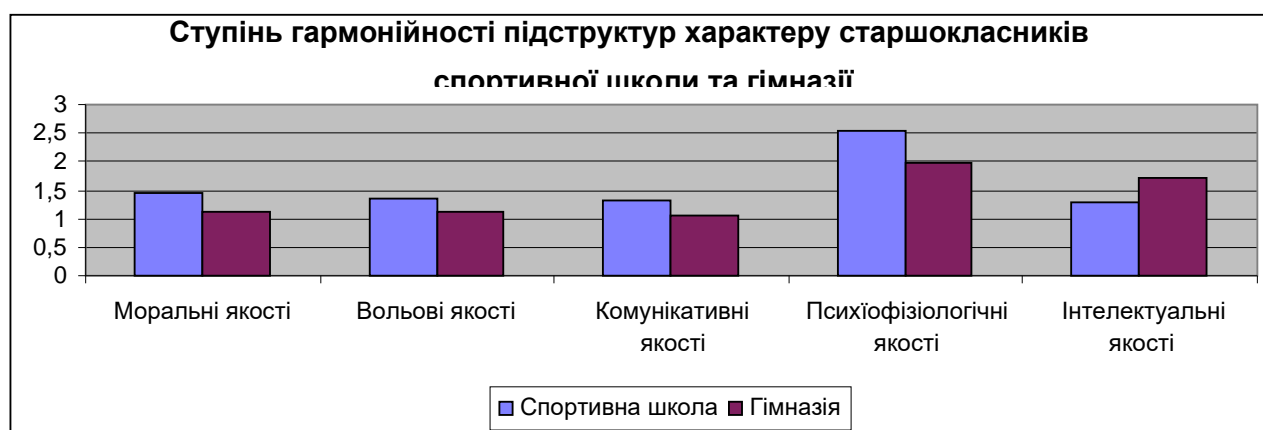
Розглянемо далі показники гармонійності характеру старшокласників. Малюнок 5 відображає динаміку середньостатистичних показників загальної гармонійності характеру учнів обох закладів. Діаграма наочно ілюструє факт зростання ступеню гармонійності характеру в учнів спортивної школи з рівня нижче середнього до вище середнього в той час як в гімназії відбувається

протилежна тенденція до зниження гармонійності характеру з середнього рівня до нижче середнього. Це свідчить про більш сприятливі умови стосовно гармонізації характеру учнів в спортивній школі.

Мал. 5. Динаміка загальної гармонійності характеру старшокласників спортивної школи та гімназії.

Наступна діаграма відображає середньостатистичні показники гармонійності окремих підструктур характеру старшокласників спортивної школи та гімназії (Мал. 6). Порівняльний аналіз зазначених показників показав, що гімназисти випереджають спортсменів лише за критерієм гармонійності інтелектуального компоненту (він сігає рівня вище середнього, що свідчить про сформованість таких рис характеру як креативність та принциповість). І це не дивно, оскільки саме інтелектуальна сфера є основним предметом педагогічного розвитку в умовах гімназії.

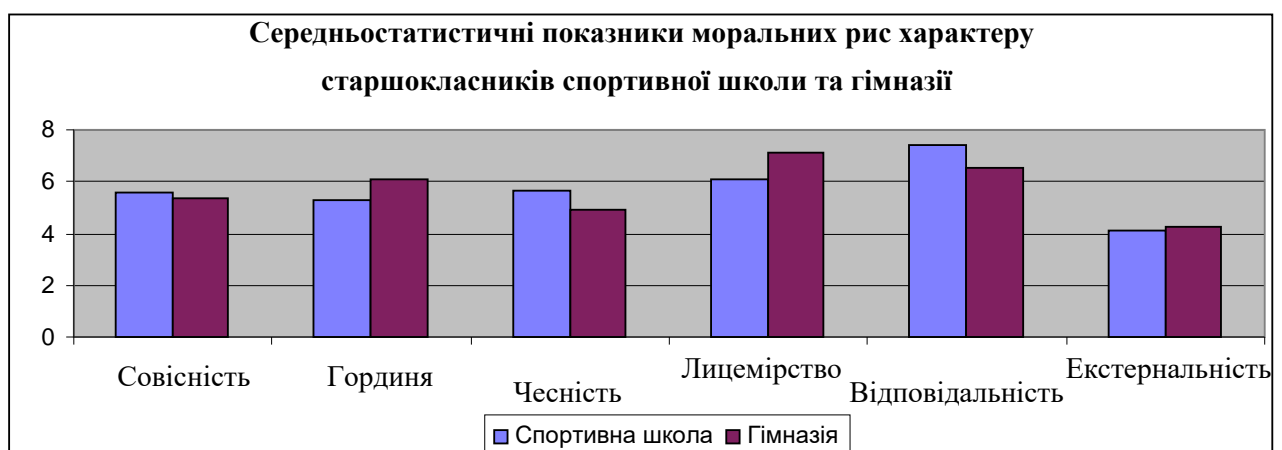

Мал. 6. Ступінь гармонійності підструктур характеру старшокласників спортивної школи та гімназії.

Що ж стосується гармонійності інших компонентів характеру, то з діаграми видно, що старшокласники спортивної школи випереджають гімназистів. Так, ступінь гармонійності морального, вольового та комунікативного компонентів в

учнів гімназії знаходиться на рівні нижче середнього, в той час як в спортивній школі спостерігається середній рівень відповідних показників. Стосовно розвитку психофізіологічних якостей характеру обидві виборки продемонстрували високий рівень стресостійкості, проте показники учнів спортивної школи перевищують показники гімназистів. І це також не дивно, оскільки одним з провідних напрямів навчання у спортивній школі є фізкультура. Ми припускаємо, що участь у спортивно-масових заходах сприяє розвитку не тільки фізичної витривалості, а й стимулює розвиток моральних, волевих та комунікативних якостей.

Середньостатистичні показники моральних рис старшокласників спортивної школи та гімназії відображено на Мал. 7. Для здійснення порівняльного аналізу ми розмістили попарно показники протилежних якостей: совісності – гордині, чесності – лицемірства, відповідальності – екстернальності. Аналіз діаграми показав, що старшокласники обох закладів мають певний рівень дифузності у розумінні моральних якостей. Так, ступінь сформованості совісності має середній рівень і дорівнює ступеню розвитку гордині, яка у старшокласників гімназії вище ніж в учнів спортивної школи і сягає рівня вище середнього. В цілому, порівнюючи показники чесності та лицемірства, доводиться, нажаль, констатувати той факт, що в сучасній молоді переважає тенденція до лицемірства, хитрощів, лукавства. Середньостатистичні показники лицемірства перевищують показники чесності й знаходиться на рівні вище середнього. І знов учні спортивної школи випереджають гімназистів, демонструючи дещо вищий рівень чесності й нижчий рівень лицемірства.

Мал. 7. Середньостатистичні показники моральних рис старшокласників спортивної школи та гімназії.

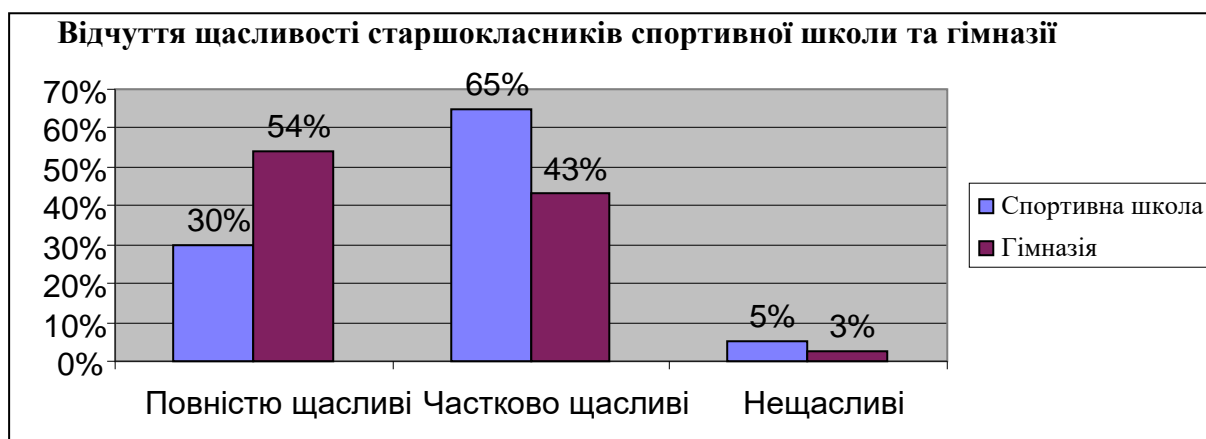
Стосовно рис відповідальності – екстернальності дуже приємним є факт значного перевищення показників відповідальності, які мають рівень вище середнього, над показниками екстернальності, що знаходяться на рівні нижче середнього. Отже, можемо припустити, що саме почуття відповідальності є основним стрижнем розвитку моральної сфери старшокласників, й здійснює моральну саморегуляцію, яка в сучасній молоді має девіації свого функціонування у наслідок несформованості певних характерологічних рис (чесності, совісності). І знов слід зазначити, що відповідальність спортсменів дещо перевищує середньостатистичний показник відповідальності в гімназії. Звідси можна зробити висновок, що акцент у навчальному процесі суто на інтелектуальному розвитку сприяє зростанню гордині (зверхності), та лицемірства учнів, що перешкоджає формуванню моральних рис характеру в юнацькому віці.

Цікавою є вікова динаміка такого показника як відчуття *щасливості*. В цілому, можна сказати, що старшокласники – доволі щасливі люди: 42 % учнів вважають себе повністю щасливими, позбавленими усіляких страждань, 54 % почуваються відносно щасливими, інколи відчуваючи психологічний дискомфорт. Проте існують 4 % учнів, які відчувають себе зовсім нещасливими (Мал. 8).

Розподіл відчуття щасливості старшокласників спортивної школи та гімназії відображено на Мал. 9.

Мал. 8. Загальний розподіл відчуття щасливості у старшокласників..

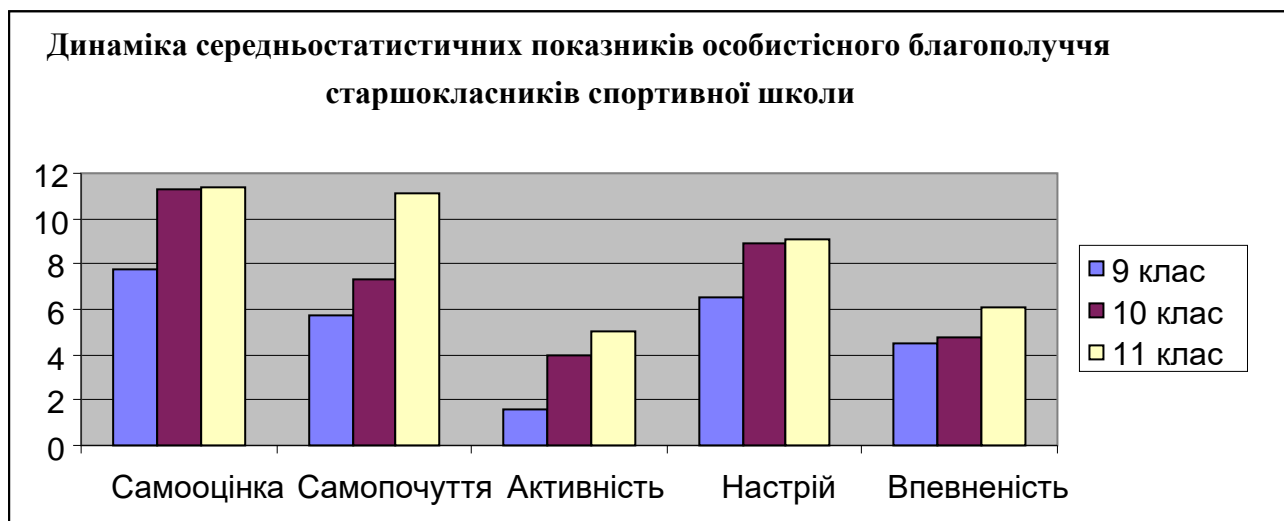
Мал. 9. Розподіл відчуття щастливості старшокласників спортивної школи та гімназії.

Як бачимо з діаграми, відсоток осіб, які вважають себе повністю щасливими, значно вище в гімназії (54 % на відміну від 30 %). Переважна більшість старшокласників спортивної школи відчують себе частково щасливими. Відсоток осіб, які відчують себе зовсім нещасливими, в учнів спортивної школи дещо вище, ніж в гімназії (5% на противагу 3 %). Отже, в цілому рівень щастливості гімназистів дещо вище, ніж в учнів спортивної школи. Причиною тому можуть бути як об'єктивні обставини (стреси, міжособистісні конфлікти, соціальне відчуження, невпевненість у майбутньому), так і внутрішні чинники (психофізіологічна виснаженість).

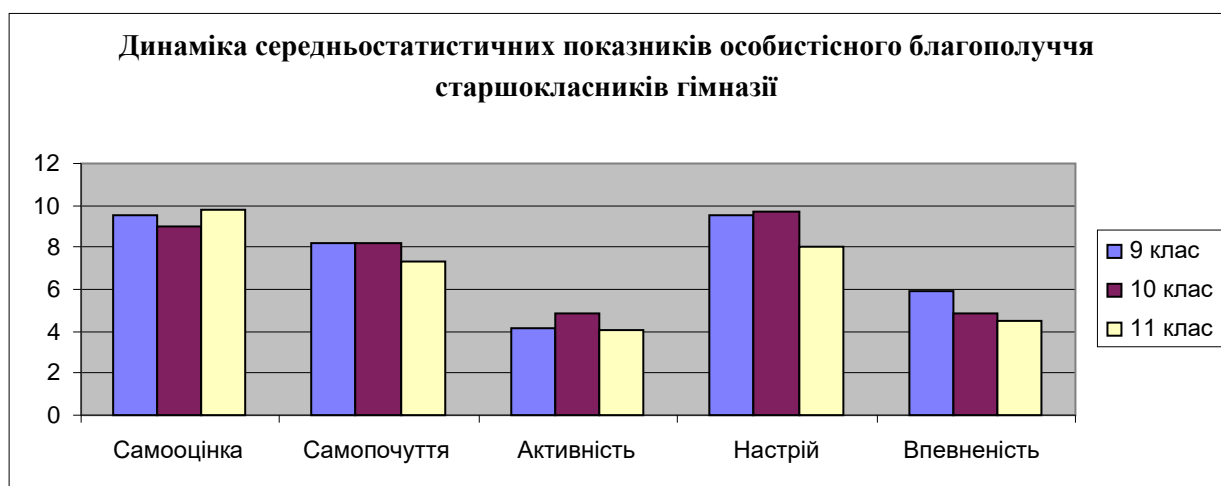
Можемо припустити, що в сучасних умовах не менш важливим чинником відчуття щастливості старшокласників є рівень матеріального благополуччя в родині. Слід зазначити, що до гімназії мають можливість вступити переважно діти з більш заможних родин (що зумовлено наданням додаткових навчальних курсів на комерційній основі), а до спортивної школи йдуть діти переважно з сімей, які мають низький рівень матеріального достатку. Тому дещо нижчий рівень відчуття щастливості може бути пов'язаним з фрустрацією певних матеріальних потреб. Нагадаємо, що це лише наше припущення, і питання чинників щастливості старшокласників вимагає додаткового поглибленого вивчення.

Крім почуття щастливості нами було досліджено наступні показники особистісного благополуччя: самооцінка, самопочуття, активність, настрої, впевненість.

Вікова динаміка середньостатистичних показників особистісного благополуччя старшокласників спортивної школи та гімназії відображено на Мал. 10-11.

Мал. 10. Динаміка показників особистісного благополуччя старшокласників спортивної школи.

Мал. 11. Динаміка показників особистісного благополуччя старшокласників гімназії.

За даними дослідження, середньостатистичні показники самооцінки, самопочуття, настрою й впевненості знаходяться у межах середнього рівня. Щодо показника *активності* слід зазначити, що він дуже низький. Це свідчить про несприятливий психофізіологічний стан та переважно учнів. Особливо це виражено серед 9-класників спортивної школи, де активність надто низька.

Порівняльний аналіз вікової динаміки середньостатистичних показників особистісного благополуччя дозволив визначити наступні тенденції. Самооцінка учнів обох шкіл знаходиться на рівні вище середнього, але у старшокласників 10-11-х класів спортивної школи вона значно зростає порівняно з 9 класом і досягає дещо вищого рівня ніж у гімназистів, що свідчить про активний процес особистісного самоствердження. Аналогічна позитивна динаміка розвитку інших показників простежується в учнів спортивної школи (зростають активність, впевненість, покращуються самопочуття й настрої). У старшокласників гімназії можна

спостерігати протилежні тенденції: активність майже не змінюється, самопочуття й настрої погіршуються, впевненість також знижується до рівня нижче середнього. З цього витікає висновок, що старшокласники гімназії відчувають психологічний дискомфорт, який пов'язаний з високим рівнем навчального навантаження, однобічним розвитком переважно інтелектуальних процесів (пам'яті, уваги, аналізу тощо), що психофізіологічно виснажує старшокласників, не залишаючи життєвих сил для творчої самоактуалізації особистості.

Спираючись на результати дослідження можна зробити наступні **ВИСНОВКИ**.

1. Юнацький вік є сензитивним щодо духовного розвитку й свідомого самовиховання рис власного характеру.
2. Гармонійність характеру у сполученні з духовністю є підґрунтям і ознакою конструктивного особистісного розвитку. Але духовний потенціал не завжди детермінує гармонійність характеру особистості в юнацькому віці.
3. Сполучення ступеню духовності та гармонійності характеру визначає чотири основних типи особистості: духовно-гармонійний, бездуховно-гармонійний, бездуховно-дисгармонійний та духовно-дисгармонійний.
4. Умови навчання в гімназії з поглибленим вивченням іноземних мов сприяють духовному розвитку учнів переважно за рахунок активного тренування інтелектуальної сфери. Проте надто високий рівень інтелектуальної спрямованості перешкоджає гармонізації характеру старшокласників. Акцент у навчальному процесі суто на інтелектуальному розвитку сприяє зростанню гордині (зверхності), та лицемірства учнів, що перешкоджає формуванню моральних рис характеру в юнацькому віці.
5. Почуття відповідальності є основним стрижнем розвитку морального компоненту характеру старшокласників, що здійснює моральну саморегуляцію, яка в сучасній молоді має девіації функціонування у наслідок несформованості певних моральних характерологічних рис (чесності, совісності тощо).
6. Проблема створення психолого-педагогічних умов гармонізації характеру юнацтва потребує активного й поглибленого вивчення з метою знаходження шляхів її розв'язання. Одним з чинників гармонізації характеру старшокласників є творчий характер навчальної діяльності, який сприяє розвитку усіх компонентів характеру

(насамперед, морального та вольового). Тому основним напрямом оптимізації психологічного супроводу сучасної учнівської молоді в умовах навчання у профільних загальноосвітніх закладах є насичення навчально-виховної програми заходами духовно-творчого спрямування, що сприятиметь гармонізації характеру в юнацькому віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гармоничный характер и личность – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://narko-zavisimost.narod.ru/garmonichnii_harakter_i_lichnost/
2. Левитов Н. Д. Психология характера / Н.Д. Левитов. Изд. 3. – М., "Просвещение", 1969.
3. Павлик Н.В. Психодіагностика особливостей характеру майбутнього педагога: метод. рек. / Наталія Павлик. – К.: Логос, 2013. – 48 с.
4. Структура характера – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://spb-tei.ru/2005/08/17/struktura-kharaktera>.
5. Помиткін Е. О. Психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей і молоді / Помиткін Едуард Олександрович / Дис. ... доктора психол. наук: 19.00. 07. – К., 2008. – 560 с.